

Balassi Bálint formuláiról***A. MOLNÁR Ferenc**

A Balassi-filológia az elmúlt néhány évtizedben igen szép eredményeket ért el. Ezekből a nyelvészeti kutatások kisebb mértékben részesültek. Szinte a teljességre törekvés igényével megtörtént azonban a költő szó- és szóláskincsének egyfajta átvizsgálása: azoknak a szavaknak és frazeológizmusoknak az értelmezése és kommentálása, amelyeket az eddigi szakirodalom nem vagy föltehetőleg nem pontosan tett meg. Itt leginkább azokra a Balassi-tárgyú tanulmányokra, cikkekre utalnék, amelyeket az 1970-es és 1980-as években írtam, és főleg a Magyar Nyelv című folyóiratban jelentek meg.¹ És nemrég – egyébként az említett publikációk eredményeit is messzemenően felhasználva – Balassi költeményeinek és Szép magyar komédiájának a szótári feldolgozása szintén megjelent.² Noha a szövegértelmezés területén is maradt még tanulmányoznivaló, a nyelvészeti filológiának Balassival kapcsolatban – szerintem – most a kevésbé kutatott területe: milyen nyelvi előzményekre támaszkodott Balassi munkássága, milyen sajátos kifejezéseket, formulákat, toposzokat vehetett, örökölhettett át a költő a korábbi magyar szó- és írásbeliségből.

V. Kovács Sándor például a Cornides-kódex (1514–1519) új kiadását ismertetve említett meg néhány olyan kifejezést, szerkezetet, amelyhez hasonló Balassinál is található: „A fák semminémű zöldséggel öltöztetnek” (129r) – Balassi: „fákat is te öltöztetsz... [sokszínű ruhákba]” (Borivóknak való); „Az én lelkem méznél édesb” (184vb) – Balassi: „Méznél édesb szép szók” stb. (A kódexekből, valamint korai nyomtatványokból

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 26. (Az OTKA T O29146 sz. pályázatának támogatásával.)

¹ E közleményekre 1. Balassi-bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Balassi Kiadó. Bp., 1994. A 214., 217–219., 221–223., 225., 226. tételszámok.

² Jakab László–Bölcskei András: Balassi-szótár. Debrecen, 2000.

való idézeteket e cikkben én is a korabeli kiejtésnek megfelelően, de mai helyesírással írom át.) Majd V. Kovács még így folytatta: „hangot kell már itt adnom annak a meggyőződésnek, hogy olyan generális fontosságú problémák, mint a magyar széppróza születése, világi líránk kezdeti, és egyáltalán a magyar nyelvű reneszánsz széppróza és költészet, nem tárgyalható maradandó eredménnyel kódexirodalmunk [és tegyük hozzá: legkorábbi nyomtatványaink – M. F.] sokoldalú nyelvi, stílusi vizsgálata nélkül.³ Kőszeghy Péter pedig 1978-ban szólt arról, hogy minden bizonnyal nagyobb gondot kell fordítanunk Balassi költészetében a formulák vizsgálatára, amelyek már egy korábbi orális költészet produktumai, „és amelynek gyökerei az ősköltészetig nyúlnak”.⁴ Magam ezzel a véleményemmel is egyetértek, pusztán azt mondanám, hogy az ősköltészetrel kapcsolatban valóban hangsúlyozandó, hogy oda a gyökerek mennek, mehetnek vissza. Az ősköltészet korszaka ugyanis emlékek híján nehezen vizsgálható, s az ismert korai magyar (szóbeli) költészet formulái, topozsai vagy azok igen nagy többsége bizonyosan nem ilyen régiek.

Most csak utalok arra, hogy a XVI. századi magyar irodalom formuláival többen is foglalkoztak. Például Varjas Béla a Szép ének a gyulai vitézekekről című énekről írt egy nagy tanulmányt, amelynek függelékében a XVI. századi szövegeknek ehhez az énekhez is kapcsolódó formuláiból állított össze egy bő listát.⁵ Amedeo di Francesco szintén több közleményt publikált e témakörből, „A magyar históriás énekek formuláris stílusáról” épp Jyväskyläben, az 1995-ös finnugor kongresszuson adott elő.⁶ Később hivatkozom még a nemrég elhunyt, érdeménél kevésbé ismert, a romániai Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben gyakran publikáló Demény István Pálra is. Az ő munkáikban (is) szintén található bővleges vonatkozó szakirodalom.

³ L. V. Kovács Sándor: Cornides-kódex (ismertetés). Irodalomtörténeti Közlemények 73. (1969.) 747–751.

⁴ Kőszeghy Péter: Balassi Bálint költői szótárának kérdései. In: Régi magyar irodalmunk és európai háttere. Szerk. Bartók István és Monok István. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tudományos Diákköri Tanácsa. Szeged, 1980. 29–43.; az idézet: 29.

⁵ Varjas Béla: »Szép ének a gyulai vitézekekről«. In: A régi magyar vers. Szerk. Komlós Tibor. Akadémiai Kiadó. Bp., 1979. 33–70.

⁶ Amedeo Di Francesco: A magyar históriás énekek formuláris stílusáról. In: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Redegerunt: Heikki Leskinen, Risto Raittila, Tõnu Seilenthal. Moderatores. Jyväskylä, 1996. 40–44.

Magam a formulákkal kapcsolatos elméleti kérdésekre itt nem térek ki, a formula fogalmát, mint például Varjas Béla, tágan értelmezem, sajátos kifejezéseket, szószerkezeteket is ide vonva. Ezúttal csak egyet-kettőt tárgyalok közülük, mert ahhoz, hogy Balassi és a korábbi nyelvi hagyomány kapcsolatát jól tudjuk vizsgálni, még további részletkutatásokra van szükség. Első példám a 'minden teremtett dolog, lény' vagy 'minden élő-lény', illetve 'minden ember' jelentésű *minden teremtet(t) állat szerkezet*, amelynek a középkori latinban az *omnis creatura* felel meg. Az 1531-ben másolt Thewrewk-kódexben⁷ van egy olyan áldozás előtti ima, amelyben az imádkozó azért könyörög, hogy ne a földi dolgokra, hanem csak a megváltás tényére tudjon gondolni. Középkori jellegű áhítattal szólva mondja: „fordehad mind ez világiakat énnekem keserőségre, minden ellenző nehézséget békeséges szenvedésre, *minden teremtet álatot* utálásra és elfeledésre, emeld fel én szívemet, lelkemet te hozjad mennyben, és ne had tétova búdosni ez feldnek színén” (158). Egyébként a *szívem, lelkem* és a *tétova búdosni* szintén tekinthető formulának, az utóbbira még vissza is térek. A kódex 220. lapján pedig az imádkozó így zárja könyörgését: „És agyad hogy *minden teremtet állatoknak* felette tisztán szerethesselek. Amen”. „A minden teremtett állat” azonban már úgy is megjelenik a kódexekben, mint a tavasszal megújuló, az ember által gyönyörködve festett természet része. Mindazonáltal még mindig vallásos gondolathoz kötve: amiképp tavasszal a természet megújul, a mi életünk is úgy újult meg, váltatott meg Krisztus születése által. A Nagyszombati kódexben (1512–1513) olvashatjuk: „Ál vala Jézusnak keresztfája alát az ű szent anyja Szíz Mária az tavasz időben. Mikoron a nap fel kezd vala hajnalnia a hegynek magasságára, és az ő világosságának fényességét bőséggel kezdé ütteni a földnek színére. Íme ez időben minden lelkes és *minden teremtöt állatok* megelevenödnek és megkezdnek újulnia és megindulnia, kik attéli hidek előtt elrejtöztenek vala. Mindön lelkes állatok és szárnyalkodó madarak, hogy kik akkölikakban és minden egyéb setét likakban, vermökben elrejtöztenek vala, és nagy új velágosságnak fényösségére mendenek ki kezdenek jöni és megújulnia és megelevenödni. És szünek kezdik vigaságos örömet megmutatnia, mint az égi madarak ú hangos szavoknak

⁷ Az alábbiakban a kódexekből való adataimat a Nyelvméltár, a Codices Hungarici és a Régi Magyar Kódexek című sorozatok szövegei alapján idézem. A nyomtatványokból, a világi versekből pedig a hivatkozott közlemények, illetve a Balassi Bálint és a 16. század költői (I–II. köt. Szerk. Varjas Béla. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1979.) c. antológia, valamint a következő könyv alapján idézek: Gyarmati Balassi Bálint énekei (Szerk. Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1986).

szép éneklésével, avagy emböri nemzet ű kezének tapsolásával. Mind vénök, mind ifjak a tavasz időnek eljötére ürvendöznek és ürvendetős vigasgot mutatnak egyetömben vigadván. No azért immár, nyilván kivált tisztasággal való szívek, és tiszta szívvel Istent dicsérik és szeressök. Vegyétök eszötekbén, mert nekönk is ezön szerrel történt mastan, mikoron az szíz a napfénybe öltözék, és ammennyei kerálné asszonnak meehe mennyei gyimölccsel megtelék” (113–115). A 116. lapon pedig ez áll: „Mert *mindön terömtöt állatoknak* jószágos volta atte jószágos voltodnak méltóságához csak annéban hasonlattatik, ment mintül kisebb csillagnak velágossága a fénös Napnak ű fénéhöz, a mondhatatlan nagy velágosságához”. A *minden teremtett állat* szerkezet még többfelé előfordul (pl. Érsekújvári kódex 133), s bibliai szövegek fordításában is megtalálható (Jordánszky-kódex, Pesti Gábor, Sylvester János fordítása). A Károlyi Gáspár-féle teljes bibliafordítás kiadásaiban pedig a Márk 16/15-ben egészen az 1908-as szövegrevízióig szerepelt: „Elmenvén mind e széles világra [– a *széles világ* vagy a *széles föld* is mind Balassinál, mind más régi szövegekben meglévő formula –], prédikáljátok az Evangyéliumot *minden teremtett állatnak*”. Később egyébként a következőképp változott a revideált szöveg: „Elmenvén e széles világra hirdessétek az evangyéliumot *minden teremtsnek*”.

Ismeretes, hogy a természet megújulását Balassi több tavaszénekeiben (Áldott szép pünkösdsnek gyönyörű ideje... [Borivóknak való], Széllyel tündökleni nem ládd-é ez földet gyönyörű virágokkal? ..., Kikeletkor, jó Pünkösöd havában...) szintén megverseli, s más költeményeiben ugyancsak szól róla. És már saját élményanyaggal is, reneszánsz szellemben, nem az egyházi gondolatvilághoz kötődve, még ha a tavaszénekek egy része (közvetve) a pünkösöd ünnepére szóló egyházi énekekkel is kapcsolatban áll. Érdeemes felfigyelni arra a hasonlóságra, amely esetenként Balassi természetfestése és a kódexek nyelve között van, noha ennek egyik vagy fő oka nyilván az, hogy a kódexek és jórészt Balassi is külföldi minták után dolgoztak. Alább a Borivóknak való című versből idézek, amelyben – hasonlóan a Nagyszombati kódex szövegéhez – a (tavasszal megújuló) minden teremtett állat képe szintén megjelenik.

Áldott szép Pünkösdsnek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókot könnyebbítő szele!
Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemüle torkát kiáltásra,
Fákat is te öltöztetsz sokszínű ruhákba.

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.

...

Újul még az föld is mindenütt tetőled,
Tisztul homályából az ég is teveled,
Minden teremtett állat megindul tebenned.

S az Egy katonaeénekhez, a végek dicséretéhez is hozzátartozik, hogy ott „kikeletkor az sok szép madár szól, kivel ember ugyan él; Mező jó illatot, az ég szép harmatot ad, ki kedves mindennél”. Ezzel pedig még összevethetjük az Érdy kódex (1526–1527) egy mondatát is: „Az vizet, kit ebéden ivtok, hozták néminémű kútfőből, kit Úristen az ő szolgájának adott, kinek nagy jó íze vagyon, hogy ugyan ember él vele” (309). De a megújuló tavaszi természetről még akár a Bibliában is lehetett olvasni. Az Énekek énekének több korai fordítója van (Döbrentei-kódex, Heltai Gáspár), én azonban most Bogáti Fazakas Miklós 1584-ben megjelent verses parafrázisából idézek:

Kedves tavasz vagyon, az föld most nyílik,
Fényes virágokkal mint hízelkedik,
A fige megindolt, szőlőnk virágzik,
Minden állat szája énekre nyílik.

Fentebb a *minden teremtett állat* szerkezet egyik példájában egy másik kifejezésre is föl hívtam a figyelmet. A Thewrewk-kódex imádkozója azt kérte: ne búdosson tétova, azaz ide-oda a gondolata. A *tétova bujdosik*, a *(tétova) bujdosó elme* a kódexekben is többször előforduló szerkezet. Többnyire arra vonatkozik, hogy egyházi szertartások, imádkozás közben a gondolat, a képzelet elkalandozik, vagy akár maga az imádkozó is. A Példák könyvében (1510) van egy kis történet: „Példa az oly szerzetesekkel, kik *búdosó elmével* szolgálnak Úr Istennek” (latinul: *De monacho vagae mentis ad salutem reducto*). Ebből mutatok be részleteket: „Vala egy fráter Szent Benedek fráteri kezzül... De legottan hogy az fráterek az imádságra lehajolnak vala, ez *búdosó elméjű* fráter el ki megyen vala az imádó helyről, és *búdosó elmével* valami földi elmúlándókat teszen vala ... Mert harmad napon esmég ... kezde az imádságnak idején *tétova búdosni* ... Tekinte Szent Benedek az búdosó frátert ... és lelé az búdosó frátert kívül álván és hévolkodván” (21–23). S mivel észrevette, hogy egy fekete gyermek, azaz az ördög vonja, kísérti a barátot, vesszővel veri ki az ördögöt belőle. A *bujdosó elme* megvan a Virginia kódex

(1529), illetve a Vitkovics-kódex (1525) bűnvallásában: „vétkeztem, mert tunyaságomat bizonyítottam álnokságos gondolatokkal, lonkadtsággal, tunyasággal, *elmének búdosásával*” (10), illetve: „És ájtatossággal, szent szeretettel nem szolgáltam Uram Istennek, de nagy *búdosó elmével* és vigyázó szemekvel mondtam meg imádságimat” (28–29). A Vitkovics-kódexben arra is intették az apácákat, hogy ne nézelődjenek össze-vissza: „Az asztalnál mindenkoron tisztességgel légy, fejed lehajtván, szemeidet lefüggesztvén, ne *tétova búdosatván*” (47). Vagy: „mikoron a házban *tétova* jársz, mindenkoron kegyes lépéseid legyenek, vesztég álló szemekkel, nem *tétova búdosókkal*” (66). A Székelyudvarhelyi kódex (1526–1528) szerint pedig a hét halálos bűn, mai elnevezéssel főbűn vagy bűnforrás közül a hetediknek, a restségnek több lánya, azaz ága van. „Hatódik lánya, az *elmének tétova való búdosása*. Ez kedég az, mikor az ember az belső és lelki örvendetességtől megpusztulván és elhagyattatván és megfosztatván, nincsen miben lelkében gyönyörködni. És annak okáért az ő *lelke búdosik* az külső és az alkalmatlan dolgokra, azokban keresvén vigasztalást és nyugodalmat, de veszedelmes, mert nem bizony vigaság, és nem tökéletes nyugolom az olyan, holott az lélek szomorú és az elme nyughatatlan és veszedelmes” (219–220).

A *búdosó elme*, a *tétova bújosó*, *elme*, *lélek* és hasonlók, legalábbis a XVI. század elején tehát már állandósult kifejezéseknek számítanak, s így érthető, hogy Balassi verseiben szintén előfordulnak. A költő bűnei bocsánataért könyörögve írja: „Az én búsult *lelkem* én nyavalyás testemben / *Té-tova bújosik*, mint madár nagy szélvészben” (Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétjét...). Lelki békéért pedig így fohászkodik: „Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr! / *Bujdosó elmémet* ódd bűtül szívemet, kit sok kín fúr” (Adj már csendességet...).

A fenti példákat még folytathatnánk (*en a tanács 'íme a tanács', kér és int, veszt és sillyeszt* stb.). Ezek – s amint a tavasz-leírásokban megfigyelhettük olykor a szöveggörnyezetük – mind azt mutatják, hogy ha nem egyszer más összefüggésbe állítva is, Balassi ugyancsak merített abból a frázis- és formulakészletből, amely kódexeinkben, korai nyomtatványainkban szintén megtalálható, s amelyek éppen állandósult, állandósuló alakjukból következően is, nyilván a szóbeli használatban ugyancsak formálódtak, főleg ott forrtak ki.

Röviden rátérek még Balassi leghíresebb versének, az Egy katonának egy vagy két formulájára, s az az(oka)t tartalmazó versszaknak az értelmezésére is. Ennek a versnek a legfontosabb gondolatát, mint ismer-

retes, a költemény középső, ötödik versszaka tartalmazza. Balassi a végvári katonákról írja:

Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak,
Midőn, mint jó sólymok, mezőn széllyel járnak, vagdalkoznak futtatnak.

Az, hogy a harcolók, a katonák a jó hír, név, azaz a jó vitézi hírnév elnyeréséért küzdenek, a magyar irodalom legrégebből kimutatható formulája. Már Arany János észrevette, a klasszika-filológus (ifj.) Horváth János alaposan taglalta⁸, legutóbb pedig Demény István Pál idézte⁹, hogy egy ezt kifejező formula latinra fordítva Anonymus Gestájába is bekerült: „Ut dicunt ioculatores: Omnes loca sibi aquirebant et *nomen bonum accipiebant*” (Sriptores Rerum Hungaricarum. I. 65). Pais Dezső fordításában ez így hangzik: „Mint ahogy regőseink mondják: maguknak mind helyet szereztek, és hozzá még *jó nevet is nyertek*”. Ifj. Horváth János nyomán és azt kiegészítve ennek a formulának Balassiig és utána is ki lehet mutatni a továbbélését. Megvan például az 1476-ban írott Szabács viadalában: „Egy idén nagy jeles strumlást tőnek, / Azzal magyarok *jó nevet vőnek*”. Tinódi Lantos Sebestyén 1550-ben szerzett, Kapitány György bajviadalja című énekében ugyancsak megtalálható e formula:

Tereken ha diadalmat vesznek,
Nagy hálákat adnak ők az istennek,
Örülnek, vigadnak a nyereségnek,
Mentől inkább annak tisztosságének.

Jó legínyök, vitézők végházakban,
Vannak gyakran terekkel bajvívásban,
Az körösztvény hitért gyakor harcokban,
És *jó hírért névért* sok országokban.

Egy 1653-ban szerzett históriás énekben pedig ez áll: „Sok szép zászlót elvevének, / Kozákoktól elnyerének, / Magyarok serénkedének / *Jó hírt, nevet ők lelének*”. – És még bőven folytathatnánk a példák sorát.

Az idézett Balassi versszakkal kapcsolatban azonban még szükséges megjegyeznünk, hogy a strófa főnevei közül nem csak a *tisztesség* és a *vi-*

⁸ Horváth János, ifj.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Akadémiai Kiadó. Bp., 1954. 230. és kk.

⁹ Demény István Pál: A magyar szóbeli hősi epika. Pallas–Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 1997. 276–277.

tézség, hanem az *emberség* is az említett, e főneveket megelőző formulához kapcsolódik, Balassi a két párhuzamos sorban – a históriás énekekhez is hasonlóan – a szinonimák halmozásával ugyanazt a gondolatot variálja. Az *emberség* szónak itt nem 'humanitás' a jelentése, mint ahogyan általában számon tartják és tanítják („Emberség és vitézség, humanitás és virtus: a humanista ideológiának ezek az etikai sarkpontjai Balassi szemében a végvári vitézek magától értetődő tulajdonságai” – mondja a magyar irodalomtörténet-írás olyan nagy alakja is, mint Klaniczay Tibor.¹⁰) Balassi azonban itt nem a „vitézek erkölcsi nagyságát hirdeti”, hanem bátor katona voltukat: jó hírüket, nevüket, tisztességüket 'tisztelt voltukat' (amit megint csak a jó katonáskodással vívnak ki), azt, hogy emberül megállják a helyüket (vö. *emberség*) és vitézül harcolnak (vö. *vitézség*). Így adnak a végváriak példát és formát arról, milyen a jó katona. Az egriek is azért lehetnek a végbeliek tüköri (példaképei), mert vitézségüket „minden föld beszéli”, és a „régii vitézséghez” hasonlítja (vö. az Ó én édes hazám... kezdetű verset). A korabeli (magyar) valóság, a végváriak ismert, noha többnyire szükség *szülte* túlkapásai sem támogatják, hogy őket a humanitás példájának tekintsük. Mint ahogy a versszak utolsó sora is ez ellen szól: a végbeliek akkor adnak emberségről példát, midőn az ellenséget vagdalják és futtatják. Az *emberség* szónak a régi nyelvben és az Egy katonaénekekben is meglévő 'vitézség' jelentésének a bővebb bizonyításától jórészt felment, hogy erről a kérdéstről már 1995-ben, épp a Jyväskyläben kiadott *Hungarologische Beiträge*-ben írtam.¹¹ De Komlowszki Tibor szóbeli közlésére hivatkozva így értelmezte ezt a szót Martinkó András is.¹² Magam pedig már vagy két évtizede így tanítottam-magyarítottam e verset, amikor észrevettem, hogy az *emberség* régi nyelvi és itteni 'vitézség' jelentését már Mészöly Gedeon ugyancsak vallotta, vonatkozó, nem csak a Balassi-verssel foglalkozó írását posztumusz publikálták is.¹³ Állításunk bizonyítását a sok lehetséges példa közül néhánynak a bemutatásával támasztanám alá. Köztük olyanokkal, amelyben maga az *ember* szó, és annak nemcsak az *emberség*, hanem más származékai is szerepelnek.

Tinódi Az Vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról című énekében 1552-ben írja: „Ezt az terekek ostromlani kezdék, / Vitéz Don Gás-

¹⁰ A magyar irodalom története I. köt. Szerk. Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó. Bp., 1964. 461.

¹¹ A. Molnár Ferenc: Nyelvi magyarázat és történelem (Balassi- és Zrínyi-versértelmezések). *Hungarologische Beiträge* 5. (1995.) 213–220. És l. még: Lahdelma, Tuomo: Bálint Balassi Suomessa. Uo. 69–88.

¹² Martinkó András: Értjük vagy félreértjük a költő szavát? RTV–Minerva. Bp., 1983. 31.

¹³ Mészöly Gedeon: Tudakozzátok az írásokat! *Magyar Nyelv* 67. (1971.) 116–121.

pár igen emberködék, / Jó spaniolok mind vitézködének”. 1566-ban egy ismeretlen szerző verselte meg Szigetvár ostromát, ebből idézek:

Láták törökök asszony vitézségét,
 Forgolódását, sok török ölését,
 Igen nézik szömélyének szépségét,
 Csodálják mint *vitéznek embörségét*.

...

Ím halljátok Szigetnek megromlását,
 Kilenc ustrommal az várnak vövését,
 Szögény magyaroknak *embörködését*,
 Fejünként *vitézmódon* veszésöket.

...

Kinek-kinek mind az ő *vitézségét*,
 Senki meg nem írhatja *embörségét*,
 Csak summában bévették megvevését,
 Szigetvárnak pogány miatt veszését.

Tardi György 1588-ban a Szikszói győzelemről írt éneket. Az elfogott magyarok közül négy megszökik: „És nagy *vitéz módra* az négy vitézök / Nyolc törököt csapkodának mint *embörök*”. Tardi Balassi Bálint testvérét, Ferencet is megemlíti: „Ugyanakkor amaz híros úr-fiú / az Balassi nemzetből való ifjú, / Jó Balassi Ferenc vitéz úr-fiú / Török közé elegyödék az ifjú. // *Embörségét vitéz módra* mutatá: / Törököket mellette lecsapkodá”. Végül még azt a részt hozom, amikor a Szigeti veszedelem végén a várból kirohanó Zrínyi hősiességét látva, a legvitézebb török, Delimán is megretten, de aztán tisztességére, megnőtt emberségére, azaz kivételes katonai hírnevére gondolva legyőzi a félelmét:

De mindezek közt is szüve helyére áll,
 Mikor gondolatjában *tisztessége* száll,
 Sok okot magának *vitézségre* talál,
 És így ő magának kegyetlenül szólal:

„Hát nem vagyok-é én most is az Delimán,
 Ki veszélyt kezemen hoztam Szigetvárban?
 Az ki *vitézséggel* hagytam magam után
 Vértót, holttest-halmot Almás vize partján?

Ó, szüvem, állj elő, ó én *vitézségem*!
 Mit rettegsz kaurtul megnőtt *emberségem*?
 Ez nap s ez óra az egész életem,
 Megfényesíti vitéz cselekedtem.” (15: 79–81)

Summázatként az *emberség* szóról azt mondhatjuk, hogy annak 'vitézség' jelentése Balassi korában elterjedt volt. Katonákkal, a harccal kapcsolatban, a katonai nyelvben pedig szinte kizárólagos. Noha emellett a szónak megvolt a mai 'humanitás' értelme is : „De, hogy búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, az é a jó *emberség*?” (Balassi: Te-benned Júlia...). A formulákkal kapcsolatban pedig az *emberség* (és a *tisztesség* s a *vitézség*) szavakról azt állapíthatjuk meg, hogy a jó hírhez, névhez, a vitézséghez is kapcsolódva, egyes előfordulásaikban, szerkezetekben szintén kezdenek formulát alkotni. Ezt nagyobb példaanyag bemutatásával tudnánk jobban illusztrálni.

Végül tegyük fel a kérdést: mi köze Balassi ilyen típusú nyelvi vizsgálatának a hatalom és a kultúra viszonyához. Egyfajta közvetett kapcsolatról lehet szó. Az, hogy mai Balassi-képünkben is viszonylag kevésbé van jelen a költőnek a korabeli és az előző magyar írásbeliséghez való viszonya, s például az, hogy a végvári katonaság – összességében kétségtelenül pozitív – szerepét a valóságosnál általában ideálisabb színben látjuk, nyilván a társadalmi-politikai viszonyok hatásától sem mentes szemléletünknek is a következménye. Például olyan irányzatok, időszakok (akár közvetett) hatása is, amelyekben a jogos nemzeti önbecsülés nem feltétlenül jár(t) együtt a valóság árnyalt elemzésével, vagy amikor az újítás, az újat alkotás jelentőségének ugyancsak jogos hangsúlyozása, az előzményekkel, a hagyományokkal való kapcsolat értékelésének a rovására is ment (megy). Mert igaz, hogy Balassi géniusza emelte európai színvonalra a magyar műköltészetet, s messze kimagaslik ő hazai kortársai és elődei közül. De ő is korának magyar valóságában élt, s nyelve, nyelvi invenciója bizonyára kifejezőskincsében is jobban kötődik a korai magyar nyelvű irodalomhoz, írásbeliséghez, mint eddig gondoltuk.